رياضت ٻرڙو

[پي.ايچ. ڊي اسڪالر/اسسٽنٽ پروفيسر، ڪاليج ايجوڪيشن ڊپارٽمينٽ، سنڌ]

لغت، ڪوش، لغت نامہ، فرهنگ ۽ قاموس اصطلاحن جو تقابلي جائزو

A comparative study of the terms: Lughat, Kosh, Farhang and Qamoos

Abstract:

This study focuses on divergent synonyms and alternative words for the quintessential Book–Dictionary in different languages of the world, e.g. Lughat in Arabic, Kosh in Sanskrit, Shabdkosh in Hindi, Farhang and Lughatnama in Persian, Lughat and Qamoos in Urdu, Du Logota Ketab in Pashto, Lexicon in Latin, Dictionaries in French, and Lughat, Kosh and Akhar Patti in Sindhi. Sindhi Linguistics has a vast scope for an tapped substantial and comprehensive comparative studies in philology and semantics and this paper addresses this area in quest for wider horizons.

ڪنهن بہ ٻوليءَ ۾ ڳالهائجندڙ لفظن جو نهڻ، هڪ ڪرشمي وانگر آهي، جنهن سان ماڻهوءَ کي ٻين جاندارن تي هڪ مٿڀرائپ حاصل آهي. ٻوليءَ وسيلي ئي سماج ۾ هڪ ماڻهوءَ جو ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ سان، هڪ ٽولي جو ڪنهن ٻئي ٽولي سان، هڪ برادريءَ جو ڪنهن ٻِي برادريءَ سان، هڪ نسل جو ڪنهن ٻئي نسل سان، هڪ قوم جو ڪنهن ٻي قوم سان ۽ ڪنهن ٻوليءَ جو ٻيءَ ٻوليءَ سان رابطو ٿئي ٿو. ان ريت، رابطن جي پڪڙجندڙ سرشتي ذريعي، ٻوليءَ جي پکيڙ بہ وسيع کان وسيع تر ٿيندي رهي آهي.

ٻوليءَ ۾ معنائن، مفهومن ۽ سمجهاڻين جو اظهار پڻ، ضرورت موجب، هڪ ۽ هڪ کان وڌيڪ لفظن وسيلي ڪجي ٿو. وقت گذرڻ سان، سماجي وهنوار موجب، هر لفظ جي هڪ الڳ تاريخ جڙي پوندي آهي. لفظ جي اها معنوي تاريخ پڻ تبديلين منجهان اهڙيءَ طرح ئي گذري ٿي، جهڙيءَ طرح سماج تبديلين منجهان گذري ٿو. يعني لفظن جون معنائون پڻ بدلجڻ جي عمل منجهان گذرنديون رهن ٿيون. ان ڪري لفظَ پاڻ بہ هڪ تاريخ آهن ۽ انهن جي معنيٰ ۾ بہ تاريخ سمايل آهي. ان ڪري، جڏهن بہ ڪنهن لفظ جو اڀياس ڪجي ٿو تہ نہ رڳو ان لفظ ۽ ان ۾ آيل تبديليءَ جي تاريخ جو

اپياس ٿئي ٿو پر لفظ سان ڳنڍيل معنائن ۽ معنائن ۾ آيل تبديلين جي تاريخ جو مطالعو بہ ٿئي ٿو ڇاڪاڻ تہ ڪو بہ لفظ، پنهنجي ليکي ئي ٺهيل نہ آهي، پر ان جو بہ هڪ پس منظر آهي. پيرومل مهرچند آڏواڻي، لفظ ۽ ان ۾ سمايل خيال جي حوالي سان لکي ٿو:

”ٻوليءَ ۾ جيڪي لفظ ڪم اچن ٿا، سي ڏکيبازيءَ تي ٺهيل ڪنهن، پر هر هڪ لفظ ۾ ڪو نہ ڪو خيال سمايل آهي ئي آهي ۽ جيستائين اهو نہ جهٽبو تيستائين لفظ جي پوري معنيٰ ڪرڻ بہ وقتي مشڪل ٿي پوندي.“(1)

لفظن ۾ ڪو خيال ڪهڙيءَ ريت سمايل آهي، ان ۾ ڪهڙي ڪهڙي تبديلي آئي آهي، اهو خيال ڪهڙن مسئلن، مامرن ۽ مونجهارن منجهان گذريو آهي، اهو هڪ انتهائي دلچسپي جوڳو اپياس آهي، ڇاڪاڻ تہ ان منجهان ٻوليءَ جي تاريخ جو جڙڻ بہ مطالعي هيٺ اچي ٿو.

جيڪڏهن ماڻهوءَ جي ذهن ۾ ڳالهايل ۽ لکيل لفظ، ۽ ان جي معنيٰ سمايل ۽ سمجهيل آهي، تہ ماڻهو ان لفظ جو مفهوم ڄاڻي سگهندو، ٻي حالت ۾ اهو لفظ ڪنهن بہ معنيٰ ۽ مفهوم کان سواءِ هوندو، پوءِ ڀلي تہ ان ۾ ڪو مفهوم ئي سمايل هجي. ان حالت ۾، اهڙو لفظ ماڻهوءَ جي ذهن ۾ ڪو بہ تصور جوڙي نہ سگهندو، ڇاڪاڻ تہ لفظ سان لاڳاپيل اهو تصور ماڻهوءَ جي ذهن ۾ ويٺل نہ آهي. ان صورت ۾ ماڻهوءَ کي ڪنهن اهڙي ڪتاب جي ضرورت لازمي پوندي، جنهن ۾ اهو لفظ پنهنجي اُچار، نحوي حالت، ڪنهن هڪ يا هڪ کان وڌيڪ متبادلن، معنائن، سمجهاڻين ۽ جملي ۾ استعمال وغيره سان گڏ موجود هجي، تہ جيئن ان لفظ کي سمجهي سگهجي. اهڙي ڪتاب کي، جنهن ۾ لفظن بابت ڄاڻ گڏ ڪيل هجي، **’لغت جو ڪتاب‘** سڏيو ويندو آهي. ان ۾ موجوده وقت ۾، ٻوليءَ جا لفظ الف-بي جي ترتيب ۾ درج ڪيا وڃن ٿا، تہ جيئن ڪنهن بہ لفظ کي سولائيءَ سان ڳولي، ان جي داخلا کي پڙهي ۽ مفهوم کي پوريءَ طرح سمجهي سگهجي.

لغت جي ڪتاب کي، ’حوالاجاتي ڪتاب‘ (Reference Book) جي حيثيت حاصل آهي. هي ان قسم جا ڪتاب هوندا آهن، جن کي ضرورت آهر ۽ وقت بوقت مطالعي هيٺ آندو ويندو آهي ۽ گهڻي عرصي تائين ڪارآمد هوندو آهي. ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو:

’لغات اهو بنيادي حوالن لاءِ تيار ڪيل ڪتاب يا مواد آهي، جنهن ۾ ڪنهن بہ ٻوليءَ ۾ مروج/رائج لفظن کي الف-بي وار گڏ ڪري انهن لفظن جي اچارن، تلفظ، لفظن جي لکڻ لاءِ هِجي (Spelling)، انهن لفظن جي معنائن، مفهوم، سمجهاڻي، ذاتن، بنيادي صورتن، صيغن [صيغن] ۽ اشتقاقن کان سواءِ، جملن، فقرن، اصطلاحن، پهاڪن، چوڻين، شعر و شاعريءَ کان سواءِ، اُنهن جو خطي وار استعمال، مفهوم ۽ ڪارج سمجهايل هجي.‘[2]

’لغت‘ جا متبادل لفظ ۽ وصفون: ’لغت‘، اصل ۾، عربي ٻوليءَ جو لفظ آهي، جيڪو عربيءَ ۾ ٻن معنائن ۾ ڪتب ايندو آهي يعني ”لفظ“ ۽ ’ٻوليءَ‘ جي معنيٰ ۾ بہ، تہ ڊڪشنريءَ جي معنيٰ ۾ بہ. ان لفظ جي عربي صورتخطيءَ ۾ لکت هن ريت آهي:

’**لُغَتہ**‘ (ل تي پيش، غ تي زبر ۽ ت ساڪن). لغت جي متبادلن ۾، مختلف ٻولين ۾ ڪي ساڳيا، ڪي ٿورو گهڻو فرق سان اچار رکندڙ تہ ڪي ٻيا بہ لفظ موجود آهن. ’لغت‘ جي متبادل مروج لفظن ۾، سنسڪرت ۾ ’ڪوش‘ (कोश)؛ هنديءَ ۾ ’شبدُڪوش‘ (शब्दकोश) ۽ ’شبد ساگر‘، مرانيءَ ۾ ’شبدَڪوش‘ (शब्दकोश)، نيپاليءَ ۾ ’سبدڪوش‘[3]، فارسيءَ ۾ ’فرهنگ‘ ۽ ’لغت نامہ“، سرائيڪيءَ ۾ ’اکري ٹُڪ‘[4]؛ پشتو ۾ ’دلغاتو ڪتاب‘ (du logato ketab)[5]، پنجابيءَ ۾ ’لغت‘ ۽ ’لغات‘[6]؛ انگريزيءَ ۾ ’Dictionary‘ (ڊڪشنري)؛ لاطينيءَ ۾ ليڪسِڪن (lexicon)، ٿيسارس (thesaurus)، ٿيسارم (thesaurum)، ٿينسارم (thensaurum)، ۽ ٿينسارَس (thensaurus)، فرانسيسيءَ ۾ ’ڊڪشنيَہ‘ (dictionnaire)، يونانيءَ ۾ ’ڊيڪسيڪو‘ (Λεξικό)، اٽليَن ۾ ’ڊڪشنَرِيو‘ (Dizionario)، ’ووڪيبولريو‘ (vocabolario) ۽ ’ليسيڪو‘ (lessico)، اسپينيءَ ۾ ’ڊِڪسنَرِيو‘ (Diccionario)، ۽ ترڪيءَ ۾ ’سوزلُڇ‘ (Sözlük) شامل آهن. اردوءَ ۾، عربي ٻوليءَ مان ڪنيل ’لغت‘، ’لغات‘، ’قاموس‘ ۽ فارسيءَ مان ورتل ’فرهنگ‘ پڻ مروج آهن. پاڪ-هند جي ڪيترين ئي ٻولين ۾ انهن اصطلاحن[7] مان ’لغت‘، ’لغات‘، ’ڊڪشنري‘ (Dictionary)، ’ڪوش‘ ۽ ڪنهن قدر ’فرهنگ‘ مروج آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾ گهٽي ۾ گهڻو مروج

اصطلاح ’لغت‘ ۽ ’ڊڪشنري‘ آهن. جڏهن ته ’لغات‘، ’ڪوش‘، ’فرهنگ‘ پڻ ڪجهه قدر ڪتب آندا ويا آهن. لغت جي مفهوم ۾ ’شبداولي‘، ’سُوچي‘، ’فهرست‘، ’نام مالها‘، ’لفظيات‘، ’سنگرهه‘[8]، ’شبد ڀنڊار‘[9]، ’شبد ساگر‘، ’اکر پَٽي‘[10] ۽ ’ٻولَسُڌ‘[11] به ڪتب آندا ويا آهن.

هيٺ، مختلف لغتن ۾ آيل ’لغت‘ ۽ ان جي مختلف وصفن، مترادفن، متبادلن ۽ سمجهاڻين کي درج ڪجي ٿو جنهن سان ان لفظ جي ڪُشادي (vast) مفهوم کي سمجهي سگهبو.

لُغتِ : عربي ٻوليءَ جِي ضخيم لغت ”لاروس: المعجم العربي الحديث“ ۾ لغت جي وصف هن ريت ڏني وئي آهي:

> ”**اللغة**: اصوات يُعبر بها ڪل قوم عن اغراضهم اَو هُوَ الڪلام المصطلح عليہ بين ڪل قبيلة. **ج**: لغيٰ و لغات و لُغُون. **علم اللغة**: معرفت اوضاع المفردات.“[12]

(لغت: اهي آواز جن جي ذريعي هر قوم پنهنجو غرضَ بيان ڪندي آهي يا هر هڪ قبيلي جو اصطلاحي لفظ ج: لغيٰ و لغات و لُغُون. علم لغت: مفردات جي ڄاڻ.)

مشهور عربي-اردو لغت ”المنجِد“[13] ۾ ’لغت‘ جي معنيٰ ۾ لکيل آهي:

> ”**اللُغةُ**: ہر قوم کا اپنا مصطلح کلام۔ ج۔ لغیٰ و لغات و لُغُون۔ برائے نسبت لُغَوِیّ۔ علم اللغة۔ علم معرفت اوضاعِ مفردات۔ کتب اللغة۔ علم لغت کی کتابیں۔ اہل اللغة۔ فنِ لغت کے ماہرین کبھی ’علم اللغة‘ سے تمام علومِ عربیہ مراد لیتے ہیں۔“[14]

ڊاڪٽر ف. عبدالرحيم ’لغت‘ بابت لکي ٿو:

> ”یہ عربی لفظ ہے لیکن عربی میں اس کے معنی زبان کے ہیں، جیسے ’**اللغة العربية**‘ یعنی عربی زبان ’**اللغة الاءنكليزية**‘ انگریزی زبان۔ الفاظ کی تحقیق پر مشتمل کتابوں کو عربی میں ’**کتب اللغة**‘ کہتے ہیں. اس قسم کی بعض کتابیں بہت مشہور ہیں جیسے **الكامل للمبرد، فصيح ثعلب، الامالي للقالي** وغیرہ. یہ کتابیں ڈکشنریاں نہیں ہیں، ان میں چیدہ چیدہ الفاظ پر بحث ہوتی ہے، یہ الفاظ جن قصیدوں میں آئے ہیں ان کو بھی پیش کیا جاتا ہے، ان کے معانی و مطالب کو ثابت کرنے کے لیے قرآنی آیات، احادیث شریفہ، کلامِ عرب وغیرہ سے استدلال کیا جاتا ہے۔“[15]

پروفيسر غلام حسين جلباڻي، ’عربي-سنڌي لغت‘ ۾ لغت جي وصف ۾ لکي ٿو:

"لُغَة ج لُغَي و لُغَات: اکر. هر هڪ قوم جي ٻولي، جنهن سان هو پنهنجي خيالن جو اظهار ڪري سگهي. اول درجي جي زبان."[16]

گيانچند جين لکي ٿو: "عربی لغت کے معنی لفظ بھی ہیں اور ڈکشنری بھی۔ موخرالذکر مفہوم میں لغت کی جمع لغات کو زیادہ استعمال کیا جاتا ہے۔" [17]

مشهور آن لائين (online) لغت "Wiktionary" جي، اردو ٻوليءَ ۾ جوڙيل ياڱي 'آزاد لغت' ۾، 'لغت' جون هيٺيون ٽي معنائون ڏنيون ويون آهن:

1. (کسی زبان کا) لفظ، (عموماً) وہ لفظ جس کے معنی متعین اور قابل اندراج ہوں۔
2. کسی زبان کے وہ اصوات وہ کلمات جن کے ذریعے آدمی اپنا مطلب ادا کرے، بولی، زبان۔
3. (کسی زبان) لفظوں کی فرہنگ جو حروف تہجی وغیرہ کی ترتیب سے مرتب کی گئی ہو، ڈکشنری۔[18]

اهي ٽيئي سمجهاڻيون گهڻي قدر واضح آهن ۽ لغت جي مفهوم کي ذهن نشين ڪرائيندڙ به آهن. انهن منجهان معلوم ٿئي ٿو ته لغت مقرر معنائن وارن لفظن کي چئجي ٿو لغت ٻوليءَ جو مترادف آهي ۽ لغت الف-بي وار درج ڪيل لفظن جي ڪتاب کي به چئبو آهي.

سيد عبدالرشيد التتويءَ جي مؤلف ڪيل عربي-اردو لغت 'منتخب اللغات'[19] ۾ 'لغت' جي مختصر وصف هن ريت ڏنل آهي: "لُغَتْہ: (ل مضموم، غ مفتوح، ۃ موقوف) آوازیں اور کلمے جس سے لوگ اپنے مقاصد کی تعبیر کرتے ہیں، لُغات جمع ہے۔" [20]

جان ٽِي. پليٽس (John T.Platts) جي ڊڪشنري "A Dictionary of Urdu, Classical Hindi And English" (ڊڪشنري آف اردو، ڪلاسيڪل هِندي اينڊ انگلش) ۾ 'لغت' جون هيٺيون معنائون آندل آهن:

> "A word, vocable; speech, language, tongue, dialect, idiom; nomenclature; dictionary, vocabulary, glossary, a form or mode of writing and pronouncing a word."[21]

(لغت: لفظ، ڳالهائي سگهڻ جوڳو، گفتگو ٻولي، زبان، لهجو، اصطلاح؛ ورجيس؛ ٽيڪنيڪي لفظ، ڊڪشنري، وڪيبيلري، گلاسري، لفظ کي لکڻ ۽ اُچارڻ جو طريقو يا قسم.)

انجمن ترقي اردو (هند) نئين دهلي، جي جوڙيل "اردو- ہندی ڈکشنری" ۾ 'لغت' جي ٽن قسمن جي معنائن ۾ هي مترادف ڏنل آهن: 1. شبد، ویکت (Vyakt)، لفظ. 2. بھاشا،

بولی، زبان. 3. شبد کوش، ڈکشنری [22]. جڏهن ته، ’فرهنگ‘ جي معنائن ۾ هي مترادف ڏنل آهن: 1. بدھی (Bud,dhi)، سمجھ، عقل. 2. شبد کوش، لغات. [23]

اردو سائنس بورڊ جي لغت ”قاموسِ مترادفات“ ۾، ’لغات‘ جي ڏنل مترادفن ۾ ”1. الفاظ، 2. ڈکشنری۔ فرہنگ۔شبد کوش۔ قاموس“ ۽ ’لغت‘ جي مترادفن ۾ ”1. لفظ۔ شبد، 2.زبان۔ بولی۔ بھاشا۔ بھاکھا، 3. ڈکشنری۔ فرہنگ۔ شبد کوش۔ قاموس“ شامل آهن[24]. يعني ڊڪشنري وغيره جي معنيٰ ۾ ’لغت‘ ۽ ’لغات‘ ٻئي، واحد طور، ڇاڙاپل آهن. ”فرهنگ فارسي“ ۾، ’لغت‘ جون معنائون ”بولي، زبان (ج: لغات)“ ڏنل آهن.[25]

ڊاڪٽر ايس. ڊبليو. فيلن ”اَ نيو هندوستاني-انگلش ڊڪشنري“ ۾، ’لغات‘ جي وصف ۾ لکي ٿو:

> A **لغات** n. f. Gr. logos, pl. of **لغت** word. A dictionary; lexicon (kosh). Lughat tarashna, ya gharna, To coin big words.[26]

(A [عربي جو مخفف] **لغات** اسم. مؤنث. يوناني *لوگوس*، ’لغت‘ جو جمع. ڊڪشنري، ليڪسِڪن (ڪوش). لغت *تراشنا يا گھڑنا*، وڏا لفظ گهڙڻ.)

مولوي نورالحسن نير جي جوڙيل اردو ٻوليءَ جي لغت *’نور اللغات‘* ۾، ’لغت‘ جي وصف ۾ لکيل آهي: ”لغت: (ع) کسی قوم کی زبان. اصطلاح میں وہ الفاظ جن کے معنی مشہور نہ ہوں. مذکر۔ بولی۔ زبان 2 لفظ 3 ڈکشنری۔“ [27]

شمس الرحمان فاروقي *’لغات روزمره‘* ۾، ’لغت‘ جي تفصيلي سمجهاڻيءَ ۾ لکي ٿو:

> ”اس لفظ کو ’لفظ‘ کے معنی میں بولتے ہیں، اور ’فرہنگ یا ڈکشنری‘ کے معنی میں بھی بولتے ہیں۔ دونوں معنی میں اسے مذکر یا مونث دونوں طرح بولا جاتا ہے، لیکن اب زیادہ تر رجحان اس طرف ہے کہ ’لفظ‘ کے معنی میں اسے محض مذکر اور ’فرہنگ یا ڈکشنری‘ کے معنی میں مونث یا مذکر بولا جائے، یعنی ’فرہنگ‘ کے معنی میں اس کی بس آمد (Frequency) بطور مذکر یا مونث کم و بیش برابر ہی برابر ہے۔“ [28]

وڪيپيڊيا انسائڪلوپيڊيا جي اردو ويب سائيٽ *’آزاد دائرۃ المعارف‘* تي، ’لغت‘ جي وصف ۾ درج ڪيل آهي:

> ”لُغت (dictionary ڈکشنری) ایک ایسی کتاب ہے جس میں کسی زبان کے الفاظ کو وضاحتوں، صرفیات، تلفّظات اور دوسری معلومات کے ساتھ بترتیبِ حروفِ تہجّی درج کیا گیا ہو یا ایک ایسی کتاب جس میں کسی زبان کے الفاظ اور کسی اور زبان میں اُن کے مترادفات کے ساتھ حروفِ تہجّی کی ترتیب سے لکھا گیا ہو (دوزبانی لغت).“[29]

اردو ٻوليءَ ۽ ادب ۾ ’لغت‘ جي معنيٰ ۽ مفهوم بابت، ڊاڪٽر ف. عبدالرحيم لکي ٿو:

”اردو میں یہ لفظ ڈکشنری کے لیے بولتے ہیں۔۔۔اردو میں ’کتب لغتہ‘ کی عبارت میں دو تبدیلیاں ہوئیں، پہلی تبدیلی لفظی ہے کہ ’کتب لغت‘ میں سے کتب کو حذف کرکے صرف لغتہ پر اکتفاء کیا گیا، اور اس کو تائے مفتوحہ سے لکھا گیا۔ دوسری تبدیلی معنوی ہے کہ اس کے مفہوم میں توسیع پیدا کرکے ڈکشنری پر اس کا اطلاق کیا گیا۔ فارسی میں بھی یہ لفظ ڈکشنری کے معنوں میں استعمال ہوتا ہے، لیکن لفظِ ’نامہ‘ کی اضافت کے ساتھ یعنی ’لغت نامہ‘۔“[30]

جارج شرٽ جي ’ڊڪشنري سنڌي-انگلش‘ ۾ ’لغت‘ جي معنيٰ ’ڊڪشنري‘ درج ڪيل آهي.“[31] پرمانند ميوا رام جي ’سنڌي-انگريزي ڊڪشنريءَ‘ ۾ ’لغت‘ جون معنائون هن ريت آيل آهن: ”A dictionary. Speech, talk“[32] (يعني: لغت. اسپيچ[33]، ڳالهائڻ).

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي مؤلف ڪيل ’جامع سنڌي لغات‘ (ج.س.ل) ۾ ’لغت‘ جي معنيٰ ۽ سمجهاڻي هن ريت ڏنل آهي:

”**لُغَت ج لُغتُون**: ٿ. (ع. لغُوَ = ڳالهائڻ) ڪنهن قوم جي زبان – هڪ ڪتاب جنهن ۾ ڪنهن ٻوليءَ جا لفظ سمجهاڻين، معنائن وغيره سميت درج ٿيل هجن – فرهنگ – ڪوشُ – قاموس – زُبان – ٻولي – ڀاشا – ڊڪشنري – اهي لفظ جن جي معنيٰ مشهور نہ هجي. لفظ – شبد. وارتا – وائِي – ڇَوُوت – چوپَچو – ڇَوُبولو.“[34]

پروفيسر سترامداس ’سائل‘ جي جوڙيل سنڌي لغت ’سائل ڪوش‘ ۾ ’لغت‘ جي وصف هن طرح ڏنل آهي: ”**لُغَتِ**: مو [يعني ”اسم مؤنث“] اهو ڪتاب جنهن ۾ الف بي وار لفظ، انهن جي هِجي ۽ انهن جون معنائون درج ٿيل هجن. فرهنگ. ڪوشُ.“[35]

’ادبي اصطلاحن جي تشريحي لغت‘ جي جوڙيندڙ مختيار احمد ملاح، ’لغت‘ جي تشريح ۾ گهڻي قدر، ”ويبسٽرس نيو ورلڊ ڪاليج ڊڪشنريءَ“ ۾ آيل ’Dictionary‘ واري تشريح ڏني آهي:

”عام مفهوم ۾ ’لغت‘ جي معنيٰ آهي ’ٻوليءَ ۾ استعمال ٿيندڙ لفظ ۽ انهن جي معنيٰ‘، پر اصطلاحي طور لغت ان ڪتاب کي چئبو آهي، جنهن ۾ ٻوليءَ جا ترتيب وار لفظ معنائن سميت ڏنل هجن، يا ائين چئجي تہ اهو ڪتاب، جيڪو ڪنهن بہ زبان جي الف بي جي

ترتيب سان مرتب ٿيل هجي، جنهن ۾ لفظن، فقرن جي معنيٰ، اُچار، پهاڪا، چوڻيون، لفظن جي استعمال ۽ صرفي ۽ نحوي لاڳاپيل معلومات ڏنل هجي، يا اهو ڪتاب، جنهن ۾ ٻن ٻولين جي هم معنيٰ لفظن جي معنيٰ ڏنل هجي، مثال طور 'سنڌي-انگريزي' يا 'انگريزي-سنڌي لغت'. لغت ڪنهن به مضمون جي اصطلاحن ۽ معنيٰ 'الف-بي' جي ترتيب سان مرتب ٿيل هجي، مثال طور علم نباتات جي لغت، لائبريري ۽ انفرميشن سائنس جي لغت، وغيره وغيره."(36)

سردار محمد خان جي جوڙيل ضخيم ٻه-جُلدِي "پنجابي-اردو ڈکشنری" ۾ لغت جي مترادفن طور "1- لفظ- شبد- 2- لغات- ڈکشنری- شبد کوش-" ڏنا ويا آهن.(37)

'لغت' عربي ٻوليءَ جو لفظ آهي، جنهن جون ٽي معنائون آهن: (1) "لفظ" يعني ڪنهن به قوم، ملڪ، قبيلي وغيره جي ٻوليءَ جا بامعنيٰ ٻولَ. (2) "ٻولي" يعني ڪنهن به ملڪ، قوم، قبيلي وغيره جي زبان، ۽ (3) "ڊڪشنري" يعني ڪوش، فرهنگ، ليڪسِڪن وغيره.

ڪوشُ: عربي ٻوليءَ جي لفظ 'لغت' جو مترادف، سنسڪرت ٻوليءَ جو لفظ 'ڪوش' آهي، جيڪو سنڌي ۽ هندي ٻولين ۾ به مروج آهي. 'ڪوش' جي معنيٰ ۽ سمجهاڻي ڏيندي، ڊاڪٽر فيلن "اَ نيو هندوستاني-انگلش ڊڪشنريءَ" ۾ لکي ٿو:

> **S ڪوش** n. m. 1. Treasure. 2. (shabd-kosh) A dictionary, thesaurus. 3. The scrotum. Kosh-karta, n. m. A lexicographer. (38)

(S [يعني سنسڪرت جو لفظ] **ڪوش** .n. m [اسم. مذڪر] 1. خزانو. 2.(*شبد-ڪوش*) ڊڪشنري، ٿيسارس. 3. اسڪروٽم *ڪوش-ڪرتا*، .n. m لغت نويس.)

جان ٽِي. پليٽس (John T.Platts) جي ڊڪشنري 'ڊڪشنري آف اردو، ڪلاسيڪل هِندي اينڊ انگلش' ۾ 'ڪوش' جي معنائن ۾ " a vocabulary, dictionary, lexicon, thesaurus" (وڪيبيُلري، ڊڪشنري، ليڪسِڪن ۽ ٿيسارَس) ڏنل آهن.(39)

'ڪوش' جي معنائن ۾ جهمٽمل نارومل وسڻاڻيءَ جي لغت 'وئٽپتي ڪوش' ۾ "ڪوشَ (پردو) = ڪوش-ڪوٿري-ڪوٿرو-ڳوٿري-ڳوٿرو" ڏنل آهي(40)، جن مان ڪا به معنيٰ 'لغت' جو متبادل نہ آهي، البت 'ڪوش' جو لفظ ورجايل آهي. جارج

شرح جي ’ڊڪشنري سنڌي انگلش‘ ۾ ’ڪوشُ‘ جي معنيٰ ’ڊڪشنري‘ ڏنل آهي [41].
پرمانند ميوا رام جي ’سنڌي انگريزي ڊڪشنريءَ‘ ۾ به ’ڪوشُ‘ جي معنيٰ ’ڊڪشنري‘ ڏني وئي آهي [42]. ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي پنهنجي جوڙيل لغت ’تحقيق لغات سنڌي‘ ۾ ’ڪوش‘ جو سنسڪرت ۾ ڌاتو ”ڪوشَ“ ڄاڻايو آهي، جنهن جا مترادف ’لغت، پردو، ڪوپو‘ ڏنا ويا آهن[43]. پروفيسر سترام داس ’سائل‘ جي سنڌي لغت ”سائل ڪوش“ ۾ ’ڪوش‘ جا متبادل: ”ڍڪ، پوش، خزانو، ڪوپو، ڪِپَ، مياڻ، نيام، لغت، فَرهنگ، ڪف، آستين“ ڏنل آهن[44]. ڊاڪٽر بدر ڌامراهي جي جوڙيل ’سنسڪرت–سنڌي لغت‘ ۾ ’ڪوش‘ جي ’لغت‘ طور ڪا معنيٰ ڏنل نه آهي، البت به معنائون ”ٿانءُ، پيالو“ ڏنيون آهن[45]. پروفيسر فهميده چنا جي ’سنسڪرت–سنڌي لغت‘ ۾ ’ڪوش‘ جون معنائون ”صندوق، ٿانءُ، ڍَڪُ، پوشُ، جَهلي، خزانو ذخيرو“ ڏنل آهن[46]، جيڪي پڻ ’لغت‘ جو سڌو مفهوم نه ٿا ڏين.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي جوڙيل، ”نئين جامع سنڌي لغات“ ۾ ’ڪوش‘ جون معنائون هيٺينءَ ريت ڏنيون ويون آهن:

> ”**ڪوشُ** ج ڪوشَ: ذ. (سن. ڪوشَهہ = خزانو وغيره) لُغت فرهنگ (سن. ڪوشَ = ڍڪ) ڪوپو – ڍڪُ – پڙدو – پوش. تلوار جو ڪوپو – مياڻ – نِيام. پهراڻ جو ڪَفُ – آستين. چمڙي جي وڏي ٻوڪ يا ٻوڪو (ڪ) اسم خاص). بلوچن جي هڪ قبيلي ۽ پاڙي جو نالو.“[47]

ڊاڪٽر بلوچ مٿين معنائن ۾ ’ڪوش‘ جي ٻن ڌاتن موجب، ان جون معنائون ڏنيون آهن، جن مان ’لغت ۽ فرهنگ‘ اسان جي موضوع سان ٺهڪندڙ آهن.

مختيار احمد ملاح جي مؤلف ڪيل ’ادبي اصطلاحن جي تشريحي لغت‘ ۾ ’ڪوش‘ جو انگريزي مترادف ’Glossary‘ ڏنل آهي، جنهن جي تشريح هن ريت آندل آهي:

> ”**ڪوش** (Glossary): الف–ب جي ترتيب سان اهڙن لفظن، فقرن، نالن جي لسٽ جيڪي ڪتاب، مضمون يا پيپر وغيره ۾ وضاحتي معلومات سان ڏنا ويا هجن. ڪڏهن ڪوش ڪتاب يا پيپر جي آخر ۾ ڏنو ويندو آهي ۽ ڪڏهن الڳ ڪتابي صورت ۾ به شايع ڪيو ويندو آهي. ڪوش، لغت جي معنيٰ ۾ به ڪم اچي ٿو جيئن: سامي [ڌاتو] ڪوش، وٿنپتي ڪوش وغيره.“[48]

اردو لغت ’نور اللغات‘ ۾ ’ڪوش‘ کي ”هندي زبان کي لغت“ لکيو ويو آهي[49]، جنهن مان ان لفظ جو محدود مطلب نڪري ٿو.

سر مونير مونير-وِليمس[50] جي جوڙيل ضخيم ’سنسڪرت-انگلش ڊڪشنريءَ‘ ۾ ’ڪوش‘ جون اڍُ کن صفحي تي مشتمل انيڪ وصفون ۽ مشتق لفظ ڏنل آهن. جن ۾ ’ڪوش‘ مان جڙندڙ ٻيا لفظ ۽ انهن جون معنائون بہ آندل آهن. جن مان ’لغت‘ جي معنيٰ جي حوالي سان لکيل معنيٰ هتي ڏجي ٿي:

> “कोश *kósa*, a dictionary, lexicon or vocabulary; a poetical collection, collection of sentences & c. [= cases]” [51]

(**ڪوش**: ڊڪشنري، ليڪسِڪن يا وُڪيبيَلري، شاعراڻي سهيڙ، جملن ۽ حالتن جي سهيڙ.)

’ڪوش‘ جي مختلف وصفن ۽ سمجهاڻين ۾ واضح آهي تہ ’ڪوش‘ سنسڪرت ٻوليءَ جو لفظ آهي، جنهن جا مترادفَ لغت، فرهنگ، خزانو، ذخيرو، ڊڪشنري، ٿيسارس، وڪيبيُلري، ليڪسِڪن، گلاسري، وغيره آهن.

لغت نامہ ۽ فرهنگ: ’لغت‘ ۽ ’ڪوش‘ جا فارسي ٻوليءَ ۾ مترادف لفظ ’لغتہ نامہ‘ ۽ ’فرهنگ‘ آهن. فارسيءَ ۾ ’نامہ‘ ڪنهن ٻئي لفظ سان گڏجي اچي، تہ ان جي معنيٰ ’ڪتاب‘ ٿيندي آهي؛ ان ڪري ’لغتہ نامہ‘ جي لغوي معنيٰ ’لغت جو ڪتاب‘ ٿيندي. فارسي لغت ’فرهنگ فارسي عميد‘ ۾ ”فرهنگ“ جي معنيٰ هن ريت ڏني وئي آهي:

> ”فَرهَنگ- اسم. فرهنج: علم، دانش، ادب، معرفت، تعلیم و تربیت. آثار علمی و ادبی یک قوم و ملت. و نیز بمعنی کتاب لغت، کتابی کہ شامل لغات یک زبان و شرح آنہا باشد.“[52]

(فرهنگ- اسم. فرهنج: علم، دانش، ادب، معرفت، تعليم ۽ تربيت، ڪنهن هڪ قوم جا علمي ۽ ادبي آثار، هڪ ٻوليءَ جي لغت ۽ ان جي تشريح تي مشتمل ڪتاب.)

جان ٽِي. پليٽس جي مؤلف ڪيل ”ڊڪشنري آف اردو، ڪلاسيڪل هِندي اينڊ انگلش“ ۾ ’فرهنگ‘ جون معنائون ” a dictionary, a lexicon, a vocabulary, glossary“ (ڊڪشنري، ليڪسِڪن، وڪيبيُلري ۽ گلاسري) ڏنيون ويون آهن[53].

اردو لغت ’نور اللغات‘ ۾ ’فرهنگ‘ جون ٽي وصفون هن طرح ڏنل آهن:

> ”فَرہَنگ (ف- اصل میں فرو ہنگ- ہوش) مونث 1. کتاب لغات فارسی جس میں تحقیق الفاظ و معانی کی ہو جیسے فرہنگ جہانگیری، فرہنگ رشیدی 2. اردو میں مطلق لغت کے معنی میں مستعمل ہے 3. دانائی- دانس [دانش]- عقل- سمجھ-“[54]

’فرهنگ‘ جي سمجهاڻي ’پنجابی اردو ڈکشنری‘ ۾ هن ريت درج ڪيل آهي: ”فرہنگ: (مذ) = وہ کتاب یا اس کا حصہ جس میں اصل کتاب کے مشکل الفاظ کے معنی ہو- کنجی-“ [55] هن وصف ۾

’لغت‘ جو هڪ مترادف لفظ ’ڪنجي‘ ڏنل آهي، جنهن جي مختلف معنائن ۾ ”سمجهاڻي ۽ شرح“ به شامل آهن. ’ڪنجي‘ جيئن ته اسم عام آهي، جنهن جي رواجي معنيٰ ڪلف کي کوليندڙ مخصوص اوزار جي آهي، ان ڪري ان کي ’لغت‘ جي مترادف طور ڪتب آڻڻ نه گهرجي. ’فرهنگ فارسي‘ ۾ ’فرهنگ‘ جون معنائون ”بزرگی، ادب، مجازاً لغت کی کتاب“ ڏنل آهن.[56]

پرمانند ميوا رام جي ’سنڌي-انگريزي ڊڪشنريءَ‘ ۾ ’فرهنگ‘ جون معنائون ”وڪيبيلري ۽ گلاسري“ (vocabulary, glossary) ڏنيون ويون آهن.[57]

’فرهنگ‘ جي معنيٰ ’نئين جامع سنڌي لغات‘ ۾ هيءَ آيل آهي:

”فَرهَنگَ ج فَرهَنگون: ث. (ف). ڄاڻ ۽ دانائي. لفظن جي معنيٰ جو ڪتاب _ لغت.“[58]

’لغت نامہ‘ ۽ ’فرهنگ‘ فارسي ٻوليءَ جا لفظ آهن. ’لغت نامہ‘ جي معنيٰ ’لغت جو ڪتاب‘ آهي ۽ ’فرهنگ‘ جون معنائون ”ڊڪشنري، ليڪسڪن، وڪيبيُلري، گلاسري ۽ لفظن جي معنيٰ جو ڪتاب“ آهن.

قاموس: ’قاموس‘ عربي ٻوليءَ جي لفظ ’اَلقماسُ‘ مان ورتل آهي. ’القماس‘ جي وصف، عربي-اردو لغت ”المنجد“ ۾ هنن لفظن ۾ ڏني وئي آهي:

”القماس: سمندر، بڑا اور گہرا سمندر ج؛ قَوامِیس۔ لغت عربی میں ایک کتاب کا نام، موجودہ زمانہ میں ہر ڈکشنری کو قاموس کہا جاتا ہے، گویا یہ مُعجَم اور کِتابُ اللُّغۃِ کے مترادف ہے۔“[59]

’تشريحي لغت‘ ۾ ’قاموس‘ جا ٽن قسمن جا مترادف ڏنا ويا آهن:

”1. بحر، سمندر، ساگر، یم، محیط۔ 2. لُغت۔ لُغات۔ فرہنگ۔ شبد کوش۔ شبد ساگر۔ 3. دائرۃ المعارف۔ مخزن العلوم۔ انسائیکلوپیڈیا۔“[60] **’منتخب اللغات‘** ۾ ان جي معنائن ۾ ”دریا، دریا میں بہت گہری جگہ، دریا کا بہت پانی، لغت میں محمد بن یعقوب کی تالیف کردہ ایک مشہور کتاب کا نام“ **لکيون ويون آهن**[61]

جڏهن ته مولوي عبدالحق جي مؤلف ڪيل ’انجمن کی اردو-انگریزی لغت‘ (Anjumman’s Urdu-English Dictionary) ۾ ’قاموس‘ جا مترادف ” Arabic lexicon; a dictionary“ (عربي ليڪسِڪن؛ ڊڪشنري) ڏنل آهن.[62]

’عربي-سنڌي لغت‘ ۾ ’قاموس‘ جي معنيٰ هن ريت سمجهايل آهي:

”قاموس ج قواميس: سمنڊ. لغت. علامہ مجدالدين فيروز آباديءَ جو علم لغت ۾ هڪ مشهور ڪتاب. موجوده زماني ۾ هر لغت جي ڪتاب کي قاموس چوندا آهن“[63]

قاموس عربي ٻوليءَ جو لفظ آهي جيڪو لغت جو مترادف پڻ آهي. هي لفظ اردو ٻوليءَ ۾ پڻ مستعمل رهيو آهي، البت سنڌي ٻوليءَ ۾ غير مروج آهي.

نتيجو: ٻولي انسانن جي وچ ۾ رابطن جو هڪ مکيہ ۽ ضروري وسيلو آهي. ٻوليءَ ڪان سواءِ انسان پنهنجن خيالن، جذبن، احساسن، امنگن، ڪيفيتن ۽ ڪرتن جي اظهار کان وانجهيل رهجي وڃي ٿو. ٻولي، لفظن تي مشتمل ٿئي ٿي، جن کي الڳ الڳ معنائون ٿين ٿيون جيڪي هڪ پس منظر رکن ٿيون. اهو تمام ڏکيو آهي تہ ڪنهن بہ ٻوليءَ ۾ مروج توڙي غيرمروج ٿي ويل لفظن ۽ انهن لفظن جون معنائون، اها ٻولي ڳالهائيندڙ ڪن خاص فردن يا گهڻن ماڻهن کي اينديون هجن. ان ڪري هڪ اهڙي ماخذ/ڪتاب جي گهرج اُڀَر آهي، جنهن ۾ ٻوليءَ جي سمورن لفظن ۽ انهن جي معنائن کي لکيو وڃي تہ جيئن نہ صرف وقت سر انهن لفظن ۽ سندن معنائن کي ڄاڻي سگهجي، پر ٻوليءَ جي سمورن لفظن جو رڪارڊ بہ رکي سگهجي. اهڙي ماخذ کي ”لغت“ چئجي ٿو جنهن جا مختلف ٻولين ۾ مختلف متبدل مروج آهن، جهڙوڪ: ڊڪشنري، فرهنگ، ڪوش، قاموس، ليڪسڪن، وڪئبيلري، گلاسري وغيره. ”لغت“ جي مختلف انگريزي، لاطيني ۽ يوناني ٻولين ۾ مروج اصطلاحن کي ليکڪ پنهنجي هڪ ٻئي مقالي ۾ ڇنڊڇاڻ هيٺ آندو آهي، جيڪو ڇپائيءَ جي مرحلي ۾ آهي. انهن اصطلاحن مان سنڌي ٻوليءَ ۾، ”لغت، لغات، ڪوش ۽ ڊڪشنري“ مروج رهيا آهن. لغت جي جوڙيندڙ کي ”لغت نويس“ چئجي ٿو جنهن کي انگريزي ٻوليءَ ۾ ”Lexicographer“ چئجي. وقت گذرڻ سان ”لغت نويسيءَ جي علم“ (Lexicography) پڻ ترقي ڪئي آهي ۽ لغتن جا مختلف قسم پڻ جڙيا آهن ۽ لغت جوڙڻ واسطي رهنما اصول ۽ ضابطا عمل هيٺ آيا آهن، جن تي عمل ڪري ڪنهن بہ ٻوليءَ جي مختلف قسمن جي لغتن کي جوڙي سگهجي ٿو. هڪ ٻيو اصطلاح ”ليڪسِڪالجي“ (Lexicology) پڻ مطالعي هيٺ آڻڻ ضروري آهي، جنهن ۾ ’لفظن جي بنياد، ساخت، اشتقاق، تاريخ ۽ معنيٰ‘ کي مطالعي هيٺ آندو ويندو آهي. ليڪسِڪالجي لفظن، انهن جي بنياد ۽ منجهن سمايل معنائن ۽ انهن معنائن جي ورتاءَ جو اڀياس آهي.

✵

حوالا/ وضاحتون ۽ مددي ذريعا

(1) آڏواڻي، ڀيرومل مهرچند: ٻولي ۽ تهذيب: تاريخ جوڙڻ جي نئين واٽ (مضمون)، ڪتاب: ”سنڌي ٻوليءَ بابت مقالا ۽ مضمون“ (جلد:I)، مرتب: ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو، حيدرآباد، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، ڇاپو پهريون 2007ع، ص 34.

(2) الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: مقدمو، ”لغات سنڌي مخففات“، ليکڪ: مخدوم محمد زمان طالب المولي، ڄامشورو/حيدرآباد، سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو پهريون 1991ع، ص: ث-پ.

(3) سبد = شبد = لفظ.

(4) سرائيڪي ۾، لغت کي ’اکر ليک‘ ۽ ’اکر ڏڻ‘ بہ چئجي. جڏهن تہ، لغت تراش ۽ لغتدان کي ’اکرِيتڪي‘ چئجي.

(5) دو = ٻہ + لغاتو = ٻن ٻولين وارو + ڪتاب: معنيٰ ٻن ٻولين وارو ڪتاب، اصطلاحي طور اهو ڪتاب جنهن ۾ ٻن ٻولين جا لفظ ۽ معنائون هجن.

(6) پنجابيءَ ۾ ’لغات‘ اسم جمع بدران، اسم واحد طور مروج آهي. ڏسو: *سردار محمد خاں: پنجابی اردو ڈکشنری (جلد دوئم)؛ سچل اسٹوڈیوز- پاکستان پنجابی اردو بورڈ، لاہور؛ پہلی اشاعت 2009ء، ص 2898.*

(7) اصطلاح جو لفظ سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻن معنائن ۾ هلندڙ آهي: 1. ڪنهن بہ ڌنڌي، ڪم يا فن جو لفظ، ورجيس. 2. ٻوليءَ جي محاوري وارو لفظ، جنهن سان عام طور مصدر لڳندي آهي، ۽ رواجي معنيٰ کان سواءِ ٻي ڳُجهي معنيٰ بہ ڏيندو آهي. اصطلاح کي ’لفظن جي جوڙ‘ طور پڻ واهپي هيٺ آندو ويجي ٿو.

(8) ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي هي لفظ ڪتب آندو آهي. ڏسو: سمپادڪ جي قلم مان، ڪتاب ”سنڌي ڀاشا ۽ محاورا“، ليکڪ: سنتداس پنهون مل ڪشناڻي، ڇاپو 1993ع

(9) پروفيسر سترامداس ’سائل‘ پنهنجي جوڙيل لغت ”سائل ڪوش“ [2009، ص 365] ۾، ’فرهنگ‘ جي مترادفن ۾ هي لفظ ڪتب آندو آهي.

(10) هي اصطلاح گهڻي ڀاڱي شاهہ لطيف ۽ ٻين ڪلاسيڪي توڙي پوئين دور جي شاعرن جي شاعريءَ ۾ ڪتب ايندڙ اهنجن لفظن جي معنائن مٿان، سندن ”رسالن“ ۾ عنوان طور ڪتب آندو ويو آهي. هن نالي سان هڪ سنڌي لغت بہ ڇپيل آهي.

(11) ٻرڙو، محبت، ڊاڪٽر: انسائڪلوپيڊيا سنڌيڪا (ٿوري ڄاڻ سڃاڻ) (مضمون)، روزاني ’هلال پاڪستان‘ ڪراچي، 16 آگسٽ 1991ع

(12) الجُر، خليل، ڊاڪٽر: لارُوس: المعجم العربي الحديث، پيرس: مَڪتبة لاروس، 1973ع، ص: 1037

(13) ”المنجد“ عربي ٻوليءَ جي معروف لغت آهي جيڪا لُويس معلُوف جي مرتب ڪيل آهي. اها دارالمشرق بيروت [لبنان] مان 577هہ [1181ع] ۾ ڇپي. هن عربي-اردو المنجد تي، مرتب جو نالو ڇپيو نہ ويو آهي.

(14) *المنجد عربی اردو؛ کراچی: دارالاشاعت؛ اشاعت جولائی 1975ء، ص: 926*

(15) *عبدالرحیم، ف، ڈاکٹر: پردہ اُٹھادوں اگر چہرۂ الفاظ سے. . .، لاہور، کتاب سرائے؛ اشاعت دوم 2016ء، ص: 130*

(16) جلباڻي، غلام حسين، پروفيسر: عربي-سنڌي لغت (ڀاڱو ٻيو)، ڄامشورو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، يونيورسٽي آف سنڌ، ڇاپو پهريون 1990ع، ص: 1240

(17) *جین، گیانچند: علم اللغات اور لفظ اصلیات. کتاب ”اردو لغات: اُصول اور تنقید“، مرتب: رؤف پاریکھ؛ کراچی، فضلی سنز، 2014ع، ص 11*

(18) https://ur.wiktionary.org/wiki/%D9%84%D8%BA%D8%AA (Assessed on 8-08-2018)

(19) هيءَ لغت، اصل عربي-فارسيءَ ۾ لکيل آهي. موجوده لغت ۾، ان کي عربي-اردو لغت بڻايو ويو آهي.

(20) التتوی، سید عبدالرشید بن عبدالغفور الحسینی المدنی: منتخب اللغات؛ نئی دہلی، قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان؛ پہلی اشاعت 2011ء، ص 610

(21) Platts, John T.: A Dictionary of Urdu, Classical Hindi And English, Lahore, Urdu Science Board, 1st Ed. 2005, P. 958

(22) اردو-ہندی ڈکشنری؛ نئی دہلی، انجمن ترقی اردو (ہند)؛ پینتیسویں اشاعت 2015ء، ص: 499

(23) ایضاً، ص: 430

(24) سرہندی، وارث: قاموسِ مترادفات؛ لاہور، اردو سائنس بورڈ؛ طبع چہارم 2017ء، ص: 943

(25) رفیع محمد، مولانا اور مولوی حکیم ابوالفضل محمد فاضل: فرہنگ فارسی؛ کراچی: دارالاشاعت، اشاعت اول جنوری 1990ء، ص: 618

(26) Fallon, S. W., *A New* Hindustani-*English Dictionary*, 1st Ed. 1879, P. 1045

(27) نیر، نورالحسن، مولوی: نوراللغات (دوئم)؛ اسلام آباد، نیشنل بک فائونڈیشن؛ طبع سوم 2006ء، ص: 1357

(28) فاروقی، شمس الرحمان: لغات روزمرہ؛ کراچی: آج کی کتابیں، اشاعت چہارم 2012ء، ص: 286

(29) https://ur.wikipedia.org/wiki/%D9%84%D8%BA%D8%AA (Assessed on 8-08-2018)

(30) عبدالرحیم، ف، ڈاکٹر: پردہ اُٹھادون اگر چہرۂ الفاظ سے...، لاہور، کتاب سرائے؛ اشاعت دوم 2016ء، ص: 130-131

(31) Shirt, George: *Dictionary Sindhi-English*, 1st Ed. 1879, P. 736

(32) ميوا رام، پرمانند: سنڌي-انگريزي ڊڪشنري؛ ڄامشورو: سنسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي؛ ڇاپو ٽيون 1991ع، ص: 509

(33) 'اسپيچ' (Speech) جون انيڪ معنائون، پرمانند جي جوڙيل لغت " A New English_Sindhi Dictionary" ۾ هي درج ڪيل آهن: "ڳالهائڻ جي طاقت، ناطقہ، واڪُ، آلاءُ، وائي، ڪَٿي، چوڻ، سُخن، ڪلام، واڻي، زبان، ٻولي، باڪا، ڀاشا، ڳالهه ٻولهه، ذِڪر، گفتگو، تقرير، وياکياڻ، ڳالهائڻ (جو حرفُ)." (ڇپائيندڙ: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، ڇاپو ٽيون 1994ع، ص: 348) انهن مترادفن ۾ لِيکيل لفظ، خاص ڪري، اسان جي موضوع سان لاڳاپيل آهن.

(34) بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر: جامع سنڌي لغات (جلد پنجون)، ڄامشورو، سنڌي ادبي بورڊ؛ ڇاپو ٻيون 1988ع، ص 2502

(35) 'سائل'، سترامداس، جڙياسنگهاڻي، پروفيسر: سائل ڪوش؛ حيدرآباد، ڪويتا پبليڪيشن؛ ڇاپو ٻيو جولاءِ 2009ع، ص: 458

(36) ملاح، مختيار: ادبي اصطلاحن جي تشريحي لغت؛ حيدرآباد، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي؛ ڇاپو ٻيون مارچ 2015ع، ص: 304

(37) خاں، سردار محمد: پنجابی اردو ڈکشنری (جلد دوئم)؛ لاہور، سچل اسٹوڈیوز-پاکستان پنجابی اردو بورڈ؛ پہلی اشاعت 2009ء، ص: 2899

(38) Fallon, S. W., *A New Hindustani-English Dictionary*, 1st Ed. 1879, P. 958

(39) Platts, John T.: *A Dictionary of Urdu, Classical* Hindi *And English*, Lahore, Urdu Science Board, 1st Ed. 2005, P. 862

(40) وسڻاڻي، جهمٽمل نارومل: وئتپتي ڪوش؛ حيدرآباد، سنڌي ادبي بورڊ؛ ڇاپو 1964ع، ص: 37

(41) Shirt, George: Dictionary Sindhi-English, 1st Ed. 1879, P. 647

(42) ميوا رام، پرمانند: سنڌي-انگريزي ڊڪشنري؛ ڄامشورو: سنسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي؛ ڇاپو ٽيون 1991ع، ص: 431

(43) سنديلو عبدالڪريم، ڊاڪٽر: تحقيق لغات سنڌي، ڄامشورو سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو پنجون 1980ع، ص: 212

(44) 'سائل'، سترامداس، جڙياسنگهاڻي، پروفيسر: سائل ڪوش، ڪويتا پبليڪيشن، حيدرآباد، ڇاپو ٻيو جولاءِ 2009ع، ص: 406

(45) ڏامراهو بدر: سنسڪرت-سنڌي لغت، ڪنڊيارو روشني پبليڪيشن، ڇاپو پهريون 2008ع، ص: 190

(46) چنا، فهميده، پروفيسر: سنسڪرت-سنڌي لغت، حيدرآباد، فيض فائونڊيشن، ڇاپو پهريون 2016ع، ص: 74

(47) بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: نئين جامع سنڌي لغات (جلد ٻئو)، حيدرآباد، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، ڇاپو پهريون 2005ع، ص: 1483

(48) ملاح، مختيار: ادبي اصطلاحن جي تشريحي لغت، 2015ع، ص: 287

(49) نير، نورالحسن، مولوي: نور اللغات (دوئم)؛ طبع سوم 2006ء، ص: 1084

(50) سر مونير-وليمس (Sir Monier Monier-Wiliams) (1919_1899ع) سنسڪرت ٻولي جو وڏو ڄاڻو ۽ لغت نويس هو. جنهن سنسڪرت کان انگريزي ٻوليءَ جي ضخيم " A Sanskrit-English Dictionary" جوڙي، جيڪا پهريون ڀيرو 1899ع ۾ ڇپي. ان جو پنجون عڪسي ڇاپو 1974ع ۾، اوڪسفرڊ يونيورسٽي پريس پاران ڇپيو، جيڪو ٽن ڪالمن ۾، سنهي ٽائپ ۾، ڊبل ڊيمي سائز ۾، 1333 صفحن تي مشتمل آهي.

(51) Monier-Wiliams, M. Sir: *A Sanskrit-English* Dictionary, England, Oxford University Press, Ed. 1974, P. 314

(52) عمید، حسن: فرہنگ فارسی عمید (جلد دوم)، تہران: مؤسسہ انتشارات امیر کبیر، چاپ ششم 1364ہہ ش، ص: 1536

(53) Platts, John T.: *A Dictionary of Urdu, Classical Hindi And English*, Lahore, Urdu Science Board, 1st Ed. 2005, P. 780

(54) نیر، نورالحسن، مولوی: نوراللغات (دوئم)؛ طبع سوم 2006ء، ص: 799

(55) خاں، سردار محمد: پنجابی اردو ڈکشنری (جلد دوئم)؛ پہلی اشاعت 2009ء، ص: 2186

(56) رفیع محمد، مولانا اور مولوی حکیم ابوالفضل محمد فاضل: فرہنگ فارسی؛ جنوری 1990ء، ص: 531

(57) ميوا رام، پرمانند: سنڌي-انگريزي ڊڪشنري، ڄامشورو: سنسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڇاپو ٽيون 1991ع، ص: 381

(58) بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: نئين جامع سنڌي لغات (جلد ٻئو)، 2005ع، ص: 1316

(59) المنجد عربی اردو؛ کراچی: دارالاشاعت؛ اشاعت جولائی 1975ء، ص: 837

(60) چغتائی، محمد اکرام، نذیر حق اور محمد اسلم کولسری: تشریحی لغت؛ لاہور، اردو سائنس بورڈ، طبع دوم، 2008ء، ص 847

(61) التتوی، سید عبدالرشید بن عبدالغفور الحسینی المدنی: منتخب اللغات؛ نئی دہلی، پہلی اشاعت 2011ء، ص 574

(62) عبدالحق، مولوی، ڈاکٹر: انجمن کی اردو-انگریزی لغت، کراچی: انجمن ترقی اردو پاکستان، طبع پنجم 1992ء، ص: 828

(63) جلباڻي، غلام حسين، پروفيسر: عربي-سنڌي لغت (ٻاڳو ٻيو)، ڇاپو پهريون 1990ع، ص: 1116